

ANNA SUTOWICZ, Wrocław
<https://orcid.org/0000-0001-9202-3186>
sutowiczanna@gmail.com

REFORMY ORGANIZACYJNE OPACTWA CYSTEREK TRZEBNICKICH W ŚWIETLE USTAWODAWSTWA ZAKONNEGO W XVII W.

STRESZCZENIE: Zmiany organizacyjne w opactwie cysterek trzebnickich w XVII w. zostały wymuszone reformą soboru trydenckiego podjętą przez władze generalne zakonu. Celem odnowy zaproponowanej przez opata Edmunda od Krzyża w 1601 r. było ściślejsze związanie gałęzi żeńskiej z zakonem, poddanie mniszek kontroli władz męskich i odbudowa klauzury biernej i czynnej. Klasztory śląskie włączyły się w to dzieło w drugiej dekadzie tego stulecia, a w sposób pełny dopiero po wojnie trzydziestoletniej. Prawodawstwo powstałe w 1651 r. prowincji śląskiej, w której strukturach znalazło się również opactwo św. Bartłomieja, podlegało pewnej ewolucji. W myśl pierwotnych zarządzeń, przełożony prowincji, wikariusz generalny i delegowani przez niego wizytatorzy ponosili pełną odpowiedzialność za stan obserwacji we wspólnocie cysterek. Zgodnie z prawem, opat lubiąski, Arnold Freiburger, jako wikariusz generalny i jednocześnie „Pater immediatus” mniszek zobowiązał je do wprowadzenia szeregu zmian dyscyplinarnych i organizacyjnych, wśród nich do przyjęcia posługi kapłanów cysterskich. W ciągu kolejnej dekady przełożony ten dążył do utrwalenia funkcji „opata bezpośredniego”, która miała stanowić wbrew duchowi reformy pewien szczebel pośredni pomiędzy władzami prowincji a ksienią klasztoru trzebnickiego. Kolejny etap zmian w całym zakonie, dla którego impulsem miała być bulla „In suprema” Aleksandra VII z 1666 r., nie zatrzymał tego procesu partykularyzacji reformy, co doprowadziło do umocnienia się w prowincji śląskiej autorytetu opata lubiąskiego wobec cysterek.

SŁOWA KLUCZOWE: reforma trydencka cystersów, prowincja śląska cystersów, opactwo cysterek trzebnickich.

ORGANISATIONAL REFORMS IN THE TRZEBNICA CISTERCIAN ABBEY IN THE LIGHT OF MONASTIC LEGISLATION IN THE 17TH CENTURY

ABSTRACT: Organisational changes in the Trzebnica Cistercian abbey in the 17th century were forced by the reform of the Council of Trent. The aim of the renovation proposed by General Abbot Edmund of the Cross in 1601 was to bind the female monasteries more closely with the Cistercian Order by exposing the nuns to the control of male authorities and rebuilding the monastic enclosure. Silesian monasteries joined this efforts in the second decade of this century, and fully after the Thirty

Years' War. The legislation of the Silesian Province, which had been established in 1651 and included the Abbey of St. Bartholomew, underwent certain evolution. According to the original ordinances, the provincial superior, the Vicar General and the visitors delegated by him were fully responsible for the state of observation in the Cistercian community. According to the law, the abbot of Lubiąż monastery, Arnold Freiburger, as the Vicar General and at the same time the "Pater immediatus" of the Trzebnica nuns, obliged them to introduce a number of disciplinary and organisational changes. Among them, he forced the nuns to accept the ministry of Cistercian priests. Over the next decade, the superior sought to consolidate the function of the "Direct Abbot", which was to constitute a certain intermediate level between the provincial authorities and the abbots of the Trzebnica monastery, and which was contrary to the spirit of the reform. The next stage of changes was given by the bull "In suprema" issued by Alexander VII in 1666, but it did not stop this process of particularisation of the reforms, which led to the strengthening of the authority of the Lubiąż abbot over the Cistercians in the Silesian province.

KEYWORDS: Tridentine reform of the Cistercian Order, the Silesian Province of the Cistercians, the abbey of the Cistercians of Trzebnica.

Translated by Anna Sutowicz

Warunki funkcjonowania opactwa trzebnickiego w XVI w.

Zakon cysterski na Śląsku wkroczył w epokę nowożytną przeważnie w złej kondycji zarówno gospodarczej, jak i społeczno-religijnej. Doświadczenie reformacji nie tylko przyczyniło się do obniżenia autorytetu klasztorów tej obediencji, zmuszając je do zmiany funkcjonowania w środowisku zewnętrznym, ale również wniosło w szeregi białych mnichów zamęt konfesyjny, powodując spustoszenie w ich szeregach i dramatyczny spadek dyscypliny zakonnej¹. Te negatywne zjawiska nie mogły ominąć żeńskiego opactwa św. Bartłomieja w Trzebnicy, które od połowy XVI wieku borykało się z odpływem członkiń, znaczną utratą dochodów i dotkliwymi ingerencjami w życie wewnętrzne ze strony czynników świeckich i kościelnych². Ostatnie dekady XVI w. stały się

¹ J. Harasimowicz, *Rola klasztorów cysterskich w kształtowaniu się tożsamości kulturowej Śląska w dobie nowożytnej*, [w:] *Krzeszów uświęcony łaską*, red. H. Dziurła, K. Bobowski, Wrocław 1997, s. 160-162. K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163-1642)*, Wrocław 1992, s. 73-77.

² A. Sutowicz, *Geneza i przebieg przemian społeczno-religijnych w klasztorze trzebnickim w l. 1536-1639*, „Nasza Przeszłość”, R. 2021, nr 135, s. 6-9.

świadkiem burzliwego konfliktu wewnętrznego wspólnoty wywołanego polityką cesarza Rudolfa II³. Dotkliwie odczuwały też mniszki ograniczanie ich swobody w zarządzie gospodarką opactwa, wymuszone przez władcę i realizowane od 1589 r. przez biskupa Andrzeja Jerina⁴. W ostatnich dekadach XVI stulecia ordynariusze wrocławscy pełnili również obowiązki zwierzchników kościelnych opactwa trzebnickiego⁵, starając się zachować swoje prawa w obliczu dającej się zauważyć w końcu tego okresu zwiększonego wpływu opactwa lubiąskiego w życiu cysterek⁶. Przełożeni tego największego na Śląsku ośrodka cysterskiego podtrzymywali tym samym trwającą przynajmniej od połowy XIII w. tradycję urzędu „Pater immediatus” wobec mniszek trzebnickich.

Dekrety 25. sesji soboru trydenckiego wymuszały na władzach zakonnych wszystkich obediencji przeprowadzenie gruntownej reformy życia wewnętrznego. Jej istota zasadzała się na powrocie do litery przyjętych reguł zakonnych, odnowie zasady ubóstwa wspólnotowego, swobodzie wyboru władz klasztornych, a w przypadku żeńskich gałęzi ruchu monastycznego zmiany zmierzały do odbudowy klauzury. Sobór ustalił konkretne ramy wiekowe dla kandydatek do zakonu oraz dla zakonnic przyjmujących urząd przełożonej⁷. Wprowadzenie zarządzeń w życie polecono władzom zakonnym lub biskupom, jeśli klasztory podlegały ich władzy. Wykonalność tych nakazów zależała od aktywności poszczególnych ośrodków kościelnych i zaangażowania władz świeckich, od których ojcowie soborowi oczekiwali pomocy i wsparcia

³ Tamże, s. 21.

⁴ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu (dalej: AAWr), sygn. V41a, [A. B a c h], *Fragmente zu einer Geschichte des Fürstlichen Jungfrauen-Klosters-Trebnitz*, rękopis, [b.d.], k. 102 i n. Informacji tej brak w wersji zredagowanej przez Augusta Kastnera: A. B a c h, *Geschichte und Beschreibung des Klosters Trebnitz*, opr. A. K a s t n e r, Neisse 1859 (=„Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau”, t. 2). O sprawowaniu przez biskupa nadzoru nad cysterkami w sprawach świeckich i kościelnych informuje cesarza w lipcu 1593 r. scholastyk Paulus Albertus. Por.: *Beiträge zur Geschichte des Bisthums Breslau von 1500 bis 1655*, opr. A. K a s t n e r, Nysa 1858 (=„Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau”, t. 1), s. 131.

⁵ W 1582 r. z prośbą o przeprowadzenie wizytacji zwracała się do biskupa Andrzeja Jerina ksiieni Sabina Nass. *Beiträge zur Geschichte des Bisthums Breslau...*, s. 130.

⁶ W 1599 r. biskup Bonawentura Hahn wystosował pismo do wizytującego cysterkę opata lubiąskiego z poleceniem zachowania praw ordynariusza. *Beiträge zur Geschichte des Bisthums Breslau...*, s. 138. Por.: A. S u t o w i c z, dz. cyt., s. 35.

⁷ M. B o r k o w s k a OSB, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010, s. 135.

w przeprowadzeniu tego trudnego dzieła. W metropolii gnieźnieńskiej zostało ono zapoczątkowane uchwałą sejmku w Parczowie w 1564 r., co pociągnęło za sobą decyzje synodu zarządzanego przez biskupa Marcina Gerstmanna w 1580 r. o wprowadzeniu reformy trydenckiej w diecezji wrocławskiej. Trudności natury wewnętrznej, uczestnictwo ordynariuszy w strukturach władzy świeckiej na Śląsku i brak wsparcia zewnętrznego uniemożliwiły jednak realizację postanowień tego zgromadzenia⁸. Zjawiska te odbiły się także echem w przestrzeni cysterskiej, gdzie opaci skutecznie odmawiali przyjęcia ustaw soborowych. Powołując się na średniowieczny przywilej egzempcji⁹, odrzucali zgłaszane przez Gerstmanna prawo do wizytacji klasztorów, torpedowali również próby obsadzania parafii cysterskich podejmowane przez kolejnego biskupa, Andrzeja Jerin¹⁰. W tym samym czasie natomiast impuls do przeprowadzenia reformy wyszedł z kręgów władz centralnych zakonu. Opat Châtillon, Edmund od Krzyża, jako komisarz generalny zakonu i delegat generała Mikołaja I Boucherat¹¹, rozpoczął akcję wizytowania klasztorów, tworzenia nowych prowincji i nadawania im statutów dostosowanych do wymogów zmienionego prawa kościelnego. Klasztorom leżącym na terenie Rzeczypospolitej działalność ta przyniosła w 1580 r. powołanie wikariatu polskiego¹². Przyczyny obiektywne spowodowały zapewne, że ośrodki śląskie nie zostały wówczas tą reformą objęte.

⁸ Więcej na temat warunków wprowadzania ustaw trydenckich na Śląsku zob.: S. Chomiak, *Diecezja wroclawska w czasach rządów biskupa Sebastiana Rostocka*, „Śląski Kwartalnik Historyczny *Sobótka*”, R. 2001, t. 56, nr 4, s. 469-483.

⁹ Dyskusja wokół zasięgu i warunków obowiązywania egzempcji cystersów w XII w. zob.: F. Bogdan, *Ze studiów nad egzempcją średniowiecznych zakonów w Polsce. Egzempcja polskich cystersów*, „Roczniki Humanistyczne”, R. -1959, t. 8, nr 2, s. 128-129.

¹⁰ K. K. Jądzeński, dz. cyt., s. 78-79.

¹¹ Lista opatów generalnych zakonu cysterskiego dostępna w: <http://www.zisterlexikon.de/wiki/C%C3%AEteaux/%C3%84btliste> (dostęp: 31.08.2022). Imiona opatów podaję w wersji spolszczonej.

¹² A. M. Wyra, *Organizacja wewnętrzna w klasztorach cysterek polskiej prowincji cystersów w świetle statutów Edmunda od Krzyża z 1580 r.*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. A. M. Wyra, A. Kiełbasa, J. Swastek, Poznań 2004, s. 52-61. A. Galar, *Sprawy opactw cysterskich w Rzeczypospolitej i na Śląsku*, [w:] *Dzieje i kultura cystersów w Polsce*, t. 2, red. M. Starzyński, D. Tabór CR, Kraków 2018 (= „Cistercium Mater Nostra. Studia et documenta” 5), s. 459.

Losy reformy trydenckiej w klasztorach śląskich w 1. poł. XVII w.

Próbę rozszerzenia zmian na cały zakon podjął Edmund od Krzyża już jako opat generalny. Przyjęte na kapitule generalnej w 1601 r. ordynacje osadzały się na przede wszystkim na podtrzymaniu zasady egzempcji zakonu. W konstytucjach wiele uwagi poświęcono organizacji liturgii, wydobywając jej cysterski charakter¹³. Potrydencki rys nosiło polecenie odrzucenia własności prywatnej zakonników¹⁴. Rozdział XXX statutów odnosił się w całości do żeńskiej gałęzi zakonu cysterskiego i w oparciu o decyzje ojców soborowych ustalał najważniejsze kwestie organizacyjne tych klasztorów, a wśród nich ścisłą zależność od męskich władz zgromadzenia. Dla określenia bezpośredniego przełożonego wspólnot mniszek prawodawca użył tytułu „Pater abbas”, dodając mu wikariusza jako pomoc dla skutecznego wdrożenia reformy¹⁵. Obydwaj mieli reprezentować instancje generalne zakonu, wydaje się jednak, że twórca konstytucji wciąż miał na myśli urzędników reprezentujących dotychczasowego „Pater immediatus” mniszek. Omawiany dokument uściślał warunki przyjmowania kandydatów do zakonu i organizacji nowicjatu, czyniąc odpowiedzialnymi za to zadanie ksienie i rady klasztorne działające z aprobatą przełożonego męskiego. Ustalono też wiek 40 lat dla mniszek ubiegających się o urząd ksieni oraz określono kompetencje rady klasztornej¹⁶. Władze zakonne zabroniły cysterkom posiadania dochodów indywidualnych, nakazując ich przekazanie przełożonej lub bursarii, zarząd nad wspólnym majątkiem miał natomiast spoczywać w ręku rady klasztornej¹⁷. Wskazane zmiany zmierzały do gruntownej odnowy gałęzi żeńskiej zakonu cysterskiego w duchu ustaw trydenckich, choć zawierały wiele nieścisłych sformułowań i otwierały pole do interpretacji, szczególnie jeśli chodzi o organizację wewnętrzną klasztorów i hierarchię zakonną.

¹³ *Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786* t. 7, *Ab anno 1546 ad annum 1786*, ed. J.M. Canivez, Louvain 1939, *Ordinatio Praesentis Capituli Generalis celebrati Cistercii diebus 21, 22, 23, et 24 maii anno 1601*, Cap. VI-X, s. 202-210. Por. M. Borkowska OSB, *Ewolucja idealów cystersów polskich*, „Nasza Przyszłość”, R. 1993, t. 79, s. 63.

¹⁴ *Statuta capitulorum...*, *Ordinatio [...] anno 1601*, Cap. IV, s. 198.

¹⁵ Tamże, Cap. XXX, p. 2, s. 237.

¹⁶ Tamże, Cap. XXX, p. 3-9, 16, 30, 34, s. 237-240.

¹⁷ Tamże, Cap. XXX, p. 2, 41, s. 237, 241.

W śląskich konwentach męskich, a w konsekwencji także w opactwie trzebnickim, plan reformy pozostał jednak wyłącznie na papierze¹⁸. Trudno określić z całą pewnością przyczyny tego zjawiska. Wiadomo, że żaden z przedstawicieli śląskiej rodziny cysterskiej nie był obecny na wspomnianym zgromadzeniu¹⁹. W korespondencji z opatem generalnym tłumaczyli się oni trudami ponoszonymi w związku z oczekiwaną wojną z Turcją²⁰. Większe znaczenie miało jednak, zdaje się, zmaganie się klasztorów ze skutkami postępującej protestantyzacji elit władzy na Śląsku²¹, zaś opat lubiąski Franciszek Ursinus, sprzyjający bardziej konfesji luteranńskiej niż odnowie katolickiej, nie mógł być zainteresowany próbami odnowy życia zakonnego. Na opłakany stan życia wewnętrznego śląskich opactw wskazywał kolejny generał zakonu, Mikołaj II Boucherat, który w 1604 r. upominał przełożonych nakazując natychmiastowe wprowadzenie w życie omówionych zaleceń²². Wydaje się, że nie udało się to ani w tym roku, ani w roku kolejnym, gdy kapituła zaleciła ponownie wzmocnienie klauzury w żeńskich klasztorach i przypomniała kompetencje ich męskich przełożonych²³.

¹⁸ A. Gałar, *W europejskiej wspólnocie cysterskiej. Udział cystersów z historycznych ziem polskich w Kapitułach Generalnych w Citeaux (XII-XVIII w.)*, Kraków 2014 (= „Cistercium Mater Nostra” 2), s. 100. O tym, że w późniejszym okresie wracano do postanowień kapituły, traktując zapewne jej ordynacje jako główny kierunek zmian potydenckich, świadczy ich przepisanie po 1662 r. w kodeksie zawierającym kolekcję prawodawstwa cysterskiego obowiązującego klasztory śląskie. Redakcja ta pozbawiona punktacji nie zachowuje pełnej wierności z edycją dokonaną przez Josepha Canivez. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (dalej: BUWr) Oddział Rękopisów (dalej: OR), sygn. IV F 207, *Collectio Diffinitionum Antiquarum Novellarum, Statutorum et Capitulum Generalium Ab Origine Sacri Ordinis Cisterciensis Nec non Quorundam Statutorum Lubensium tam a Visitoribus quam propriis Abbatibus Latorum*, k. 240-243.

¹⁹ A. Gałar, *Sprawy opactw cysterskich...*, s. 468.

²⁰ AAWr, sygn. VB4a, Akten betreffend allgemeine Angelegenheiten (1591-1730), *Instructio [...] Nomine Abbatum ejusdem Ordinis in Silesia*, 17.05.1609 r., k. [6r]-[7r].

²¹ Nieco światła na problem złożonych relacji klasztorów cysterskich z protestanckimi księżętami i przedstawicielami stanów śląskich w kontekście utrzymania poziomu obserwacji i stanu posiadania zakonu na Śląsku, rzuca pismo wystosowane przez opatów przed kapitułą do władz generalnych w 1609 r. AAWr, sygn. VB4a, Akten betreffend allgemeine Angelegenheiten (1591-1730), *Instructio...*, k. [2v]-[4v].

²² Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr), Rękopisy archiwalne (dalej: Rkp arch), Inwentarze aktualne i nieaktualne (dalej: Inwentarze), *Inhaltsverzeichnis der Urkunden des Archivs vom Kloster Leubus*, sygn. 82/167/0/1/89, nr 776.

²³ *Statuta capitulum...*, *Ordinatio [...] anno 1605*, p. 73-80, s. 261 i n.

Aktywność opatów ze Śląska na kapitule generalnej odnotowano dopiero w 1609 r.²⁴, a odnowie obserwacji zakonnej miała służyć wizytacja podjęta w śląskich opactwach przez generała w 1615 r.²⁵ W 1618 r. na kapitule generalnej powołano prowincję czesko-morawsko-śląsko-łużycką, w której przewidziano osobny urząd wikariusza śląskiego i powierzono go opatowi lubiąskiemu Mateuszowi Rudolfowi z Hennersdorf²⁶. Jednym z ważniejszych przejawów odnowienia więzi z władzami centralnymi zakonu było zobowiązanie nałożone na członków tej struktury do ubiegania się o każdorazową konfirmację nowo wybranych opatów²⁷. W odniesieniu do białych mniszek władze generalne podjęły wówczas decyzję o poddaniu ich wspólnot władzy przełożonych prowincji („Vicarius Generalis Provincie”) wraz z nałożeniem na nie obowiązku wpłacania składek na kapitułę generalną²⁸. Wikariusz generalny stanowił odtąd najwyższą instancję prowincjalną odpowiedzialną za przeprowadzenie zmian organizacyjnych w podległych sobie klasztorach żeńskich, w tym za przejęcie przez męskich zwierzchników („Pater Abbas”) tak ważnych kompetencji, jak wyłączność na profesowanie nowicjuszek według ujednoczonej formuły²⁹ czy ustanowienie klauzury zgodnie z wymogami soboru trydenckiego³⁰. Zakaz opuszczania zamkniętej przestrzeni klasztoru rozciągnięto przy tym na wszystkie mniszki, nie wyłączając ksieni i kon-

²⁴ A. Galar, *W europejskiej wspólnocie...*, s. 359.

²⁵ P. Knauer, *Klosterleben und Klosterreform der Schlesischen Zisterzienser in der Zeit der Reformation und Gegenreformation*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte, R. 1939, t. 4, s. 245.

²⁶ K. K. Jażdżewski, dz. cyt., s. 80. A. Galar, *W europejskiej wspólnocie...*, s. 359 i n.

²⁷ AAWr, sygn. VB4a, Akten betreffend allgemeine Angelegenheiten (1591-1730), Betreffend Privilegium Generalis nostri, *Copia litterarum ad RD Claudium Brofaut Abbatem de Morimundo ab Dominis Abbatibus Silesiae transmissarum*, 30.07.1649 r.

²⁸ *Statuta capitulorum...*, *Ordinatio Capituli Generalis anno Domini die 14 mensis maii et seq.[...]* 1618, p. 35, s. 336. W nieco odmiennej redakcji tekst konstytucji umieszczono w: BUWr OR, sygn. IV F 207, *Collectio...*, *Diffinitiones Capituli Generalis Anno salutis humana edita sub Reverendissimo DD Nicolao Boucherat Generali Ordinis 1618*, k. 243-260.

²⁹ *Statuta capitulorum...*, *Ordinatio [...]* 1618, p. 34, s. 336. Tekst ślubu: „Ego soror N. promitto stabilitatem meam cum perpetua clausura et Conversionem morum meorum et obedientiam secundum Regulam S. Benedicti et ut in Breviario.” BUWr OR, sygn. IV F 207, *Collectio...*, *Diffinitiones [...]* 1618, k. 256.

³⁰ *Statuta capitulorum...*, *Ordinatio [...]* 1618, p. 38-40, s. 338.

wersek. Poza klauzurę nie wolno było wychodzić nawet chorym, a jej przekroczenie przez osoby z zewnątrz bez zezwolenia bezpośredniego przełożonego („Superior”)³¹, w tym spowiedników poza wypadkiem udzielenia Ostatniego Namaszczenia, podlegała najwyższym karom kościelnym³². Kwestia ta była tak istotna z punktu widzenia podniesienia poziomu dyscypliny zakonnej, że pociągała za sobą niektóre ważne rozstrzygnięcia, wśród nich zakaz pracy konwerek w dobrach położonych poza obrębem konwentu. Kapituła polecała w takim wypadku zatrudnienie dzierżawców lub korzystanie z pracy świeckich kobiet³³. Ponadto zabraniano odprawiania w klauzurze mszy, organizowania tam obłóczyn czy profesowania nowicjuszek, jednocześnie mniszkom zamknięto dostęp do posługi przy ołtarzu³⁴. Komunikacja ze światem zewnętrznym mogła się odbywać tylko w odrębnym miejscu zwanym lokatorium, zaopatrzonym w kraty, przy czym spotkania z gośćmi możliwe były wyłącznie w obecności wyznaczonych senierek³⁵. Wszystkie te zarządzenia polecano wikariuszom generalnym, przełożonym i wizytatorom wprowadzić z całą surowością, domagając się dla zbuntowanych mniszek, zwłaszcza księń, usunięcia z zakonu nawet z pomocą ramienia świeckiego³⁶.

Określone w 1618 r. zasady były w następnych latach wzmacniane i uzupełniane o detale odnoszące się do wspólnotowego dysponowania pieniędzmi wnoszonymi w posagach przez nowicjuszki³⁷. Wewnętrzne konflikty w zakonie na tle radykalizmu podejmowanej reformy³⁸,

³¹ Statuty nie określają dokładniej kompetencji tego urzędu. Wśród władz zwierzchnich mniszek ustawodawcy zakonni wymieniają superiorów mniszek zaraz obok wikariuszy generalnych i wizytatorów, co pozwala przyjąć, że ich funkcja była tożsama z pełnioną przez mnicha określanego dotąd jako „pater immediatus”.

³² Więcej na temat odnowy klauzury w nowożytnych klasztorach cysterek na przykładzie ośrodków lużyckich, zob.: J. Zdichynec, *Quia sic fert consuetudo? Die Klauzur in den Zisterzierenklöstern der Frühen Neuzeit: Vorschriften, Wahrnehmung und Praxis*, [w:] *Between Revival and Uncertainty. Monastic and Secular Female Communities in Central Europe in the Long Eighteenth Century*, red. Veronika Čapková et al., Opava 2012, s. 44-55.

³³ *Statuta capitulorum...*, *Ordinatio [...] 1618*, p. 39, s. 338.

³⁴ Tamże, p. 41, s. 338.

³⁵ Tamże, s. 339.

³⁶ BUWr OR, sygn.IV F 207, *Collectio...*, *Diffinitiones [...] 1618*, k. 258.

³⁷ Tamże, *Definitiones Capituli Generalis Ordinis Cisterciensis Anno 1628 die 22 et seq. Mensis mai Apud Cistercium celebrati*, k. 260-269.

³⁸ A. Gal ar, *W europejskiej wspólnocie...*, s. 101.

oraz dynamiczne zjawiska wojny trzydziestoletniej na Śląsku spowodowały jednak impas w procesie przemian organizacyjnych tutejszych wspólnot cysterskich. Uciekając przed zagrożeniem zewnętrznym mnisi szukali schronienia w stołecznym Wrocławiu, w wyniku czego w czwartej i jeszcze piątej dekadzie XVII w. w niektórych konwentach przebywało okresowo najwyżej kilku zakonników³⁹. W Lubiążu okres restauracji życia zakonnego pod rządami opata Rudolfa, i tak utrudniany przez spór czynników świeckich, został brutalnie przerwany najazdem wojsk szwedzkich na dobra opactwa i doszczętnym jego splądrowaniem⁴⁰. Nieco światła na trudności wewnętrzne towarzyszące następnie wdrażaniu zmian w klasztorach śląskich rzuca treść listu wystosowanego 30 lipca 1649 r. przez opatów pod przewodnictwem kolejnego przełożonego lubiąskiego, Arnolda Freibergera⁴¹, do Klaudiusza Brofault, stojącego na czele proto-opactwa w Morimondzie, uznawanego za Macierz klasztorów śląskich. Dostojnicy skarżyli się na sposób przeprowadzenia wizytacji w ich wikariacie przez wizytatora prowincjalnego Jana de Greiffenfels z klasztoru w Zbrasławiu w 1642 r. Poza skierowanymi pod jego adresem zarzutami o narażenie na ogromne koszty zubożałych placówek śląskich, z pisma przebijają wyraźne ambicje opata lubiąskiego do utrzymania dominującej pozycji w swoim regionie. Freibergier odmawiał kompetencji czeskiemu urzędnikowi, odwołując się do decyzji zmarłego już wówczas generała Mikołaja Boucherat i do pielęgnowanego „od niepamiętnych czasów” przywileju przełożonych lubiąskich do wizytowania wszystkich klasztorów na Śląsku⁴². W piśmie uderza ponadto ton, w jakim Freibereger domagał

³⁹ Tamże, s. 360.

⁴⁰ K. K. J a ż d ź e w s k i, dz. cyt., s. 75-77.

⁴¹ Freibergier pełnił urząd opata lubiąskiego w l. 1636-1672. Jako potomek mieszczańskie rodziny z Brandenburgii złożył profesję w Lubiążu w 1615 r. W 1649 r. objął funkcję wikariusza na Śląsku, następnie jako wikariusz generalny odrębnej prowincji sprawował ten urząd do 1661 r. Po powrocie z wygnania spowodowanego najazdem szwedzkim rozpoczął dzieło odnowy klasztoru lubiąskiego. *Freiberger Arnold*, [w:] *Biographia Cisterciensis (Cistercian Biography)*, http://www.zisterzienserlexikon.de/wiki/Freiberger,_Arnold (dostęp: 31.08.2022)

⁴² „Ut igitur facultatem visitandi Monasteria nostra praefato D. Joanni Abbati Aula Regia (si tamen necdum retractata vel revocata) retractare quamprimum ac revocare, eandemque mihi Abbati Lubensi (hac enim mei Antecessores Abbates ab immemorabili tempore pollebunt) a R[everendissimo D[omino] D[omino] Generali impetrare dignetur obnixè R[everendissimum] D[ominum] V[enerabilem] una cum reliquis meis

się odejścia od prawnego wymogu zatwierdzania przez opata generalnego śląskich opatów-elektów. Żądał on zezwolenia na dokonywanie tego aktu przez zwierzchnika pełniącego funkcję „Pater immediatis” lub wizytatora prowincji, tak jak to, według niego, praktykowano w prowincji niemieckiej, wskazując jednocześnie na obiektywne utrudnienia w realizacji reformowanych ustaw zakonnych⁴³. Wspomniana korespondencja z władzami generalnymi pozwala dostrzec zachowawczą postawę opatów śląskich gotowych podporządkować się nowemu prawu, ale w sposób, który nie naruszałby sprawdzonego w przeszłości układu autorytetów i lokalnej hierarchii. W takich okolicznościach trudno było spodziewać się pełnej realizacji kierunku zmian oczekiwanych przez kolejne kapituły cysterskie od początku XVII w.

Dla mniszek trzebnickich okres najgłębszego kryzysu przyszedł wraz z rządami Marii Luck, której elekcja w 1603 r. całkowicie odbiegała od żądanej przez prawo zakonne formuły, a sama kandydatka nie spełniała podstawowych wymogów stawianych przez sobór trydencki⁴⁴.

D[ominis] Coabbatibus imploro.” AAWr, sygn VB4a, Akten betreffend allgemeine Angelegenheiten (1591-1730), Betreffend Privilegium Generali nostri, *Copia litterarum ad R.D. Claudium Brofaut Abbatem de Morimundo*, 30.07.1649.

⁴³ „Ut vero per tacta ordinatio pro praesenti futurisque temporibus in aliud melius quid a R[everendissimo D[omino] D[omino] Generali commutetur, postulat id et considerati locorum distantia et pericula et magna quibus passim tabelliones nostri exponuntur et damna multa, qua tunc maxime possent emergere, si ante eiusmodi Confirmationem perceptionem (quo plaerumque tardius fieri solet) Abbates noviter Electos a functionibus suis Abbatialibus abstinere inter ea necessum foret, demum quia contraria consuetudo viget in Monasteriis Germania Ordinis nostri in quibus Abbates neo-Electi Confirmationes eiuscemodi a suis tantum Patribus Immediatis vel his deficientibus a suis Visitoribus Provincialibus assolent ordinarie percipere. Ut igitur supratacta ordinatione vel abrogata vel in melius quid commutata Confirmationes Abbatialis Dignitatis liceat nobis nostrisque pariter quibusvis legitimis successoribus a Patribus tantummodo Immediatis seu Visitatore Monasteriorum Provinciae huius postulare percipere, intercessionem benevolam apud D[ominum] D[ominum] Generalem ordinis favorabiliter a R[everendissima] D[ignitate] V[estra] interponendam exposcimus”. Tamże.

⁴⁴ Z opisu dostarczonego przez delegowanego przez biskupa Jana Sitscha anonimowego świadka elekcji wynika jasno, że kandydatka na następczynię Barbary Wturkowskiej była forsowana przez otoczenie cesarskie z poparciem ordynariusza, a sami uczestnicy wyborów, wśród których dla uprawomocnienia znajdował się opat lubiański, działali w celu zrealizowania woli władcy, mając świadomość łamania decyzji elektorek. Maria Luck w chwili wyboru miała zaledwie 26 lat i bardzo krótki, bo siedmioletni staż zakonny, ponadto ciążyła na niej opinia niezdiscyplinowanej mniszki luźno związanej ze wspólnotą. Już w chwili obejmowania urzędu przełożonej przejawiała zamiar

Jej rządy okazały się ostatecznie katastrofalne dla całej wspólnoty. Malwersacje pieniężne i wyprzedaż majątku klasztornego doprowadziły do zupełnego załamania i tak już nadwerżonej kondycji ekonomicznej opactwa⁴⁵. Prawdziwym wstrząsem okazało się porzucenie przez ksienię habitu i jej konwersja na luteranizm⁴⁶. Wydarzenia te były dramatycznym skutkiem kryzysu wewnętrznego w murach opactwa trzebnickiego, alarmującym nie tylko władze zakonne, ale i otoczenie świeckie mniszek. Pomimo wytężonych wysiłków następczyni Marii Luck, ksieni Elżbiety Piotrowskiej, która nie szukając wsparcia u cystersów śląskich dążyła do odnowy obserwancji według statutów przyjętych przez prowincję polską⁴⁷ i ustabilizowania gospodarki klasztoru, życie wewnętrzne wspólnoty ulegało dalszej degradacji. W 1626 r. w dobrach klasztornych pojawiły się wojska duńskie, powodując dotkliwe spustoszenia. W kolejnych latach mniszki cierpiały na przemian ze strony żołnierzy brandenburskich i saskich, a wreszcie najazd Szwedów zmusił je do opuszczenia Trzebnicy. W tym czasie wspólnota rozproszyła się częściowo na Dolnym Śląsku, po 1638 r. natomiast większość cysterek udała się do Wielkopolski wybierając schronienie u prywatnych osób, co spowodowało całkowity zanik życia wspólnotowego⁴⁸. W nieznanym bliżej okolicznościach, lecz z pewnością przed 26 stycznia 1642 r., podczas pobytu poza klasztorem,

jego porzucenia. AAWr, sygn. Vc3b, Akten betreffend Abtissinen wahl, *Relatio wegen der Maria Luckin Electione Abbatissae Traebnicensis*, [1603].

⁴⁵ A. B a c h, *Geschichte und Beschreibung...*, s. 70 i n.

⁴⁶ A. S u t o w i c z, dz. cyt., s. 13, 22.

⁴⁷ W 1621 r. ksieni wystarała się o wersję statutów Edmunda od Krzyża nadanych prowincji polskiej cystersów w tłumaczeniu Mateusza Ślisickiego. BUWr OR, sygn. IV Q 184, *Statuta Reformaciy Klasztorow Świętego Zakonu Cistercienskiego. Postawione Roku Panskiego 1580*.

⁴⁸ A. B a c h, *Geschichte und Beschreibung...*, s. 74. Autor rękopiśmiennej kroniki klasztornej spisanej ok. 1653 r. podaje opis kierunków ucieczki zakonnicy przed wojskami szwedzkimi. Przebywały one najpierw w Krotoszynie, skąd miały wrócić w 1641 r. do Trzebnicy, by ponownie udać się w 1644 r. do Wielkopolski, tym razem do Wyganowa, gdzie, według relacji, zmarła ksieni Piotrowska. Części mniszek udało się zająć nieznaną bliżej majątek w miejscowości Schlunskowe. Mniszki miały przebywać na wygnaniu w sumie 12 i pół roku. Zawikłana opowieść o licznych ucieczkach i powrotach do macierzystego domu nie zgadza się w kilku miejscach z informacjami innych dokumentów klasztornych. AAWr, sygn. Vc3b, *Diverse Angelenheiten*, brak tytułu (kronika przechowywana jest w błędnie opisanym fascykule: „De alienatione bonorum Schvibus”), rękopis, 18 kart.

zmarła ksieni Piotrowska. Wybór jej następczyni dokonał się w niezwykle trudnych warunkach, ale przebieg elekcji nie pozostawia wątpliwości, że opatowi lubiąskiemu, Arnoldowi Freiburger, udało się doprowadzić do wdrożenia pewnego etapu reform obserwacji w trzebnickiej wspólnoty. Przewodniczył on elekcji Barbary Bolikowskiej, choć nie jako wikariusz generalny na Śląsku, a jako „Ordinarius Visitator”, powołując się w ten sposób na autorytet władz generalnych zakonu⁴⁹. Liczna delegacja towarzysząca Freiburgerowi podczas wyborów, złożona z opatów z Henrykowa, Kamieńca i Krzeszowa, miała zapewne nie tylko powstrzymać rozpoczęty proces wiązania się cysterek z prowincją polską, ale przede wszystkim wzmocnić nakaz przeprowadzenia dogłębnej reformy organizacyjnej ich klasztoru. Wybrana ksieni spełniała wszystkie warunki stawiane przez prawodawców kościelnych, zyskała też aprobatę cesarza, otrzymując z jego rąk prawo administrowania majątkiem opactwa⁵⁰. Bolikowska istotnie, pomimo przeszkód spowodowanych przedłużającym się rozproszeniem zakonnim⁵¹, podjęła w następnych latach starania o odnowę obserwacji⁵². O trudach tego procesu po okresie zawieruchy wojennej niech świadczy fakt, że zgodnie z relacją ksieni, latem 1647 r. w konwencie przebywały zaledwie dwie mniszki niebędące urzędniczkami⁵³. Powrót wspólnoty dokonał się dopiero pomiędzy lutym a czerwcem 1649 r., przy czym warto podkreślić, że w Trzebnicy zamieszkały wówczas oprócz ksieni i przeoryszy raptem cztery białe mniszki⁵⁴. W opactwie rozpoczął się tym samym okres odnowy życia wspólno-

⁴⁹ APWr, Rkp arch, Inwentarze, *Urkunden Inhaltsverzeichnis vom Archiv des Fürstlichen Jungfrauen Stifts Trebnitz Ordinis Cisterciensis*, sygn. 82/167/0/1/118, nr 865.

⁵⁰ Dokument wystawiony 1.07.1643 r. Tamże, nr 867.

⁵¹ Klasztorny przekaz tradycji przypisał wysiłkom ksieni Barbary powrót do noszenia białych habitów zgodnie z wymogami kapituł cysterskich. A. B a c h, *Geschichte und Beschreibung...*, s. 75.

⁵² Klasztorny przekaz tradycji przypisał ksieni Barbary powrót do noszenia białych habitów zgodnie z wymogami kapituł cysterskich. A. B a c h, *Geschichte und Beschreibung...*, s. 75.

⁵³ APWr, Księstwo oleśnickie, Sprawy domu panującego. Sprawy ogólne, *Die von Kloster Trebnitz dem Herzogen zu Oels abzulegene Huldigung 1617-1704 Gewöhnliche homagium*, sygn. 82/7/0/2/936, [*Pismo kanclerza klasztorowego do księżnej Elżbiety Marii ziebicko-oleśnickiej*], 7.06.1647 r., nr 20.

⁵⁴ Tamże, [*Pismo ksieni Barbary do księcia Sylwiusza Nimroda*], 3.02.1649, odpis, nr 32 i n. Tamże, [*Pismo księcia Sylwiusza Nimroda do ksieni Barbary*], 22.06.1649, odpis, nr 30.

towego w ramach postępującej reformy zakonu cystersów i jego struktur na Śląsku.

Włączenie klasztoru trzebnickiego w struktury prowincji śląskiej

Zanim doszło do formalnego powołania odrębnej prowincji śląskiej, opat Citeaux Klaudiusz Vaussin zaangażował się osobiście w odbudowę zakonu cysterskiego w tym regionie, odwołując się do władz świeckich i duchownych z prośbą o pomoc w podniesieniu z ruin i zapełnieniu opustoszałych klasztorów⁵⁵. W dniu 9 grudnia 1649 r. wystawił opatowi lubiąskiemu przywilej generalny, nadający mu szereg praw i obowiązków związanych z przygotowaniem do przeprowadzenia skutecznej reformy. Na jego mocy uchylał niektóre przywileje prowincjała czeskiego, a do czasu zebrania się najbliższej kapituły generalnej przekazywał Arnoldowi Freiburger, jako wizytatorowi, wikariuszowi i komisarzowi generalnemu reprezentującemu władze zakonu („Visitator, Vicarius et Commisarius noster Generalis in Silesia”)⁵⁶ pełne plenipotencje do wizytowania i dyscyplinowania placówek cysterskich w obu częściach Śląska, przewodniczenia elekcjom opatów i opatek wraz z prawem udzielania im benedykcji opackich oraz składania i powoływania zarządu majątkiem w klasztorach, które pozostawały opuszczone⁵⁷. Jednocześnie generał potwierdził polecenie kon-

⁵⁵ AAWr, sygn. VB4a, Akten betreffend allgemeine Angelegenheiten (1591-1730), Betreffend Privilegium Generalis nostri, *Litterae Abbatis Generalis Ord[ini] Nostri ad Sac. Caesarem Mai. propter Monasteriorum nostrorum in Silesia sitorum devastationem et ruinam universalem*, 14.12.1649, odpis.

⁵⁶ Tamże, *Privilegium generalis nostri Anno 1649 domino Abbato Lubensi datum in quo eidem plenariam potestatem, facultatem et auctoritatem dat omnia et singula Monasteria S. Ord nostri Cist cuiuscunque sexus, filiationis et generationes existanti utraque Silesia constituta visitandi et reformandi, iridinandi et corrigendi*, odpis.

⁵⁷ „Damus tibi omnimodam et plenariam potestatem, facultatem et auctoritatem [...] reformandi, ordinandi, corrigendi, instituendi et destituendi, tam in Capitib[us] quam in membris, in utroque statu spirituali et temporalis quae pro ipsorum prosperiori Gubernio, reformatione, ordinatione, correctione, institutione, et destitutione indigere cognoveris.[...] Electionis Abbatum et Abbatissarum praesidendi, Electos et Electas confirmandi in realem, actualem et corporalem Monasteriorum possessionem [...]. Ipsorum sessiones et resignationes admittendi, et vacantibus Monasteriis oportue de Abbatib[us] et Abbatissis providendi libros rationum administrationis temporalis et computationes Abbatum et Abbatissarum et quorumcunque officialium excipiendi, examinandi, probandi et improbandi.” Tamże.

firmacji przełożonych klasztornych przez władze centralne zakonu⁵⁸. Wobec białych mniszek opat lubiąski posiadał odtąd wyłączność na delegowanie ich spowiedników, kapelanów i prokuratorów („Patres Confessarios, Capellanos, Procuratores”), mógł także zdejmować kary za przewinienia i grzechy w sytuacjach zastrzeżonych kapitule generalnej i władzom zakonnym. Na nim spoczęła również odpowiedzialność za stan klauzury w klasztorze żeńskim⁵⁹. W 1651 r. kapituła generalna pod przewodnictwem Klaudiusza Vaussin, w której uczestniczył m.in. spowiednik cysterek trzebnickich Edmund Fontanus z Henrykowa, podjęła decyzję o wyłączeniu śląskich placówek z prowincji czesko-morawsko-śląsko-łużyckiej i utworzeniu osobnej struktury zakonnej⁶⁰. W jej skład weszło sześć opactw: w Lubiążu, Krzeszowie, Henrykowie, Rudach, Jemielnicy i Trzebnicy. Jednostka ta nie otrzymała wówczas osobnych ustaw poza dyrektywami kapituły generalnej, która ustanawiała opata lubiąskiego wikariuszem generalnym nowej prowincji⁶¹. Problemy klasztoru trzebnickiego nie znalazły żadnego odzwierciedlenia we wskazanych regulacjach, natomiast w osobnym patencie opat generalny zobowiązywał Arnolda Freibergera do powołania komisji i przeprowadzenia wizytacji we wszystkich podległych mu placówkach⁶². Działanie to zaowocowało wystawieniem 15 października 1659 r. członkiniom opactwa św. Bartłomieja statutów reformujących ich wspólnotę⁶³. Obok dyscyplinujących napomnień co do konieczności godnego sprawowania sakramentów i zachowania ciszy w pomieszcze-

⁵⁸ Tamże, *Responsum R.D. Generali ad litteras omnium Abbatum Silesiae missarum Anno 1649 30 Julii*, 9.12.1649, odpis.

⁵⁹ Tamże, *Privilegium generalis...*

⁶⁰ A. G a l a r, *W europejskiej wspólnocie...*, s. 361.

⁶¹ *Statuta capitulorum...*, *Statuta Capituli Generalis anno 1651 die 8 Maji et seq.*, p. 105, s. 416. Na mocy przywileju papieża Klemensa VIII Freiburger otrzymał od opata generalnego prawo benedykcji w klasztorach prowincji śląskiej. APWr, Rkp arch, Inwentarze, *Inhaltsverzeichnis der Urkunden des Archivs vom Kloster Leubus*, sygn. 82/167/0/1/89, nr 867.

⁶² AAWr, sygn VB4b, Aktenstücke betreffend Kloster Leubus (1612-1747), [*Dokument Klaudiusza Vaussin*], 3.09.1651, kopia.

⁶³ „[...]ein neun briff geistlicher vantz ausgefertiget in welchem nachgesetzte puncta krafft des Heilige Gehorsam undt bei in vermeidlicher straff in den statutes inderes heiligen Ordens verfasst von allen regular personen [...]” AAWr, sygn. Vc3b, Akten betreffend Abtissinen wahle, *Visitation*, 15.10.1659. Edycja w: *Źródła do dziejów klasztoru trzebnickiego (XVI-XIX wiek)*, wyd. K. B o b o w s k i, Wrocław 1993, nr 2, s. 20-24. Tam błędnie podana sygnatura akt.

niach wewnętrznych⁶⁴, znalazły się w nich zapisy nawiązujące do uchwał kapituły z l. 1605-1618 r., zgodnie z którymi cysterki objęto nowymi rozwiązaniami organizacyjnymi. Opat lubiąski zobowiązał ksienię do założenia i zabezpieczenia klauzury oraz przygotowania lokatorium, gdzie mogły odtąd odbywać się rozmowy profesek z osobami z zewnątrz⁶⁵. Sposób formułowania poleceń wobec przełożonej pozwala przyjąć, iż wikariusz generalny respektował jej prawo organizowania naboru do wspólnoty, jednak z zastrzeżeniem dbałości o zachowanie liczebnej równowagi pomiędzy kandydatkami polskimi i niemieckimi⁶⁶. Uwaga ta stanowiła nawiązanie do wyrażanej kilkakrotnie w tej sprawie woli cesarza⁶⁷, przy czym wydaje się, że opat miał świadomość przysługującego mu przywileju profesowania mniszek. Zgodnie z literą zarządzeń kapituły z 1605 r., ksieni traciła na rzecz szafarki klasztornej możliwość przejmowania wiana wnoszonego przez kandydatki do zakonu⁶⁸. Przełożony uściślał ponadto kompetencje refektariuszki, kustoszki, zakrystianki oraz zezwalał na korzystanie przez opactwo z usług leśniczych. Rolę unifikującą z zakonem miało pełnić zachowanie liturgii i obyczaju cysterskiego oraz gorliwe wypełnianie ducha Karty Miłości⁶⁹. Przedstawione mniszkom statuty wprowadzały je w struktury prowincji śląskiej zakonu cysterskiego, wymuszając na nich usystematyzowanie wspólnotowego życia pod okiem ksieni, która z kolei podlegała władzy wikariusza generalnego w zakresie dyscyplinowania postaw.

W kolejnej dekadzie zmiany prawa cystersów miały nastąpić pod wpływem interwencji papieża Aleksandra VII zmierzającego do zachowania ich jedności zakonnej. Swoją wolę reformy zakonu w duchu wierności Regule św. Benedykta i ustawom trydenckim wyraził on m.in. w brewe z 8 marca 1660 r.⁷⁰. Wydaje się prawdopodobne, że próba znowelizowania prawodawstwa cysterskiego podjęta poza kapitułą generalną w 1661 i kolejnym roku, stanowiła odpowiedź na papieskie

⁶⁴ *Źródła do dziejów...*, nr 2, s. 21.

⁶⁵ Tamże, s. 22.

⁶⁶ J.w.

⁶⁷ A. Suto w i c z, *dz. cyt.*, s. 19 i n.

⁶⁸ *Źródła do dziejów...*, nr 2, s. 23.

⁶⁹ Tamże, s. 24.

⁷⁰ *Statuta Capitulum..., Constitutio Alexandri Papae VII pro generali ordinis Cisterciensis Reformatione*, s. 426-437.

enuncjacje. Jej wkład polegał na utrwaleniu autorytetu władz centralnych z jednoczesnym odwołaniem się do tradycyjnych więzi filialnych pomiędzy klasztorami. Inkorporowane konwenty żeńskie podane zostały zwierzchnictwu opatów („Patres Abbates quilibet in generatione sua”)⁷¹ oraz kontroli ze strony stałego wizytatora („Visitator Ordinis”)⁷². Urzędnik ten dysponował szerokim wachlarzem kar kościelnych wobec mniszek, które rażąco naruszałyby zasady wspólnotowego życia czy stawiałyby jakkolwiek opór wobec prób korygowania dyscypliny zakonnej⁷³. Poza tym polecano przełożonym powołać spowiedników cysterek („Monachus Confessor”), po jednym na 25 zakonnic⁷⁴, oraz prokuratorów do zarządu ich dóbr („Procuratores ad negotia et administrationes temporalium”)⁷⁵. Przedstawiony program reformy zakonu cysterskiego zmierzał do zakończenia procesu kompleksowego scalenia obu jego gałęzi poprzez ostateczne podporządkowanie żeńskich wspólnot władzy męskich przełożonych nie tylko w kwestiach formacji duchowej czy poziomu dyscypliny, ale również organizacji wewnętrznej i administrowania majątkiem klasztornym. Propozycje te w przeważającej mierze znalazły swój wyraz w konstytucji apostołskiej Aleksandra VII „In suprema”, która została przyjęta na kapitule generalnej w 1667 r.⁷⁶ Wśród ważniejszych ustaw papieskich, mających wpływ na zacieśnienie więzi pomiędzy klasztorami prowincji, a zarazem ujednociających organizację i przebieg reformy, należy wskazać ściśle określenie zasad funkcjonowania władz zakonnych, w tym przeora generalnego, wizytatorów i syndyka prowincji („Prior

⁷¹ BUWr OR, sygn. IV F 207, *Collectio...*, *Novellae Diffinitiones*, cap. XLVI, k. 233.

⁷² Tamże, cap. XLVII, k. 234. Funkcję tę mógł opat powierzyć przeorowi. Tamże, cap. XXXII, k. 218.

⁷³ Wśród kar wymieniano: zakaz sprawowania funkcji klasztornych z jednoczesnym zakazem opuszczania klasztoru, karcer dla ujawniających świeckie obyczaje, ekskomunika dla buntujących się i spiskujących przeciwko wizytatorowi, usunięcie ze wspólnoty dla podtrzymujących opór, uroczysta ekskomunika lub złożenie z urzędu ksieni dla przyjmujących mężczyzn, choćby byli kaznodziejami czy szafarzami sakramentu. Tamże, cap. XLVIII, k. 235-237.

⁷⁴ Tamże, cap. XLVII, k. 234.

⁷⁵ Tamże, cap. XLIX, k. 237.

⁷⁶ *Statuta Capitulum...*, *Indictio Capituli Generalis sacri ordinis Cisterciensis aD 1667 decreto SS D.N. Alexandri Papae VII in Cistercio celebrandi*, s. 438-457.

Generalis, Visitor et Sindicus Provinciae”, „Praeses Provinciae”)⁷⁷. Władze prowincji jako pełnomocna instytucja prawna otrzymywały własną pieczęć⁷⁸. Szczególna rola miała przypadać wizytatorowi prowincjalnemu, którego stałej kontroli podlegało stosowanie w poszczególnych placówkach cysterskich określonych zasad dyscypliny zakonnej wskazanych szczegółowo przez papieża Aleksandra⁷⁹. W prowincji śląskiej wybrany został na ten urząd opat henrykowski Melchior Welzel, pełniący jednocześnie funkcję wikariusza generalnego⁸⁰. W odniesieniu do trudnego problemu zarządu wspólnotowym majątkiem zarówno mniszek, jak i mnichów, Stolica Apostolska przyznawała to prawo urzędnikom klasztorom⁸¹.

W wersji nieco zmodyfikowanej omawiane ustawy zostały zaakceptowane przez opatów śląskich⁸². Wśród zarządzeń kapituły prowincjalnej znalazło się kilka punktów odnoszących się bezpośrednio do mniszek. Wyrażono w nich m.in. polecenie wizytowania klasztoru żeńskiego, podobnie jak innych placówek wikariatu śląskiego, przy okazji większych świąt liturgicznych⁸³. Częstotliwość tej praktyki pozwala domyślać się tu wzmianki o wizytacjach zwyczajnych, przy czym nie wskazano, w czyjej gestii spoczywał ten obowiązek. Wizytator powinien był sprawdzać stan klauzury zakonnej, zgodnie z jeszcze średniowiecznymi ustawami Bonifacego VIII i prawodawstwem soboru trydenckiego oraz funkcjonowania przy opactwie trzebnickim prepozytury męskiej, w skład której miał wejść prepozyt, kaznodzieja, spowiednik i kapelan („Praepositus, Concionator, Confessarius et Sacellanus

⁷⁷ BUWr, OR, sygn. Akc. 1994/51, [*Dziennik opata Bernarda Rosy*], [b.d.], <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=78290> (dostęp: 31.08.2022), *Reformatio ordinis Alexand[ri] VII*, s. 133, 144.

⁷⁸ Tamże, s. 144.

⁷⁹ Tamże, s. 143.

⁸⁰ *Statuta Capitulum..., Indictio Capituli...*, s. 457. Welzel był przełożonym wikariatu śląskiego w l. 1661-1680. Zob.: *Welzel, Melchior*, [w:] *Biographia Cisterciensis (Cistercian Biography)*, http://www.zisterzienserlexikon.de/wiki/Welzel,_Melchior (dostęp: 31.08.2022).

⁸¹ „Administratio bonorum temporalium secundum Concilii Tridentini decretum fiat per Officiales /.../ sic ut de omnibus receptis et expensis coram Abbate seu Superiore et Senioribus domus fidelem teneantur”. BUWr, OR, sygn. Akc. 1994/51, [*Dziennik...*], *Reformatio ordinis...*, s. 138.

⁸² Tamże, *Positiones De Reformatione Cisterciensium Occasione Brevis Apostolici et Capituli Generalis pro Vicariatu Silesiae formatae et imposterum observandae*, s. 149-156.

⁸³ Tamże, s. 154.

sibi praefiguntur”). Postanowienie o powołaniu takiej struktury mogło wypływać z indywidualnej interpretacji ordynacji Edmunda od Krzyża, który w 1601 r. polecał zorganizowanie stałej posługi sakramentalnej w konwentach białych mniszek, co następnie było wielokrotnie potwierdzane. W istocie jednak wydaje się, że śląscy cystersi usiłowali przywrócić średniowieczną formę funkcjonowania wspólnoty kapłanów przy opactwie trzebnickim, gdy jej przełożony nosił tytuł przeora, a wszyscy członkowie składali przysięgę obediencji na ręce ksieni⁸⁴, z tym że reforma potrydencka nie zakładała w żadnym układzie zwierzchnictwa przełożonej cysterek nad wspólnotami męskimi. W pewnej niezgodzie z dotychczasowym kierunkiem reform zakonnych stał punkt, w którym kapituła prowincjalna zachęcała do odegrania szczególniejszej roli w procesie korygowania obyczajów zakonnicy wizytatora prowincji pochodzącego z wyboru władz generalnych, lecz pełniącego dotychczasową funkcję „Pater immediatus”⁸⁵, to jest przełożonego lubiąskiego. Choć opaci śląscy, podejmując tę uchwałę, powoływali się na „ducha kapituły generalnej i zwyczaje wyrażane podczas zgromadzeń prowincjalnych”⁸⁶, w istocie przeciwstawiali się zmianom w procesie centralizacji organizacyjnej zakonu, dążąc do utrwalenia bezpośredniego wpływu konwentu lubiąskiego na funkcjonowanie wspólnoty mniszek trzebnickich, zgodnie z średniowiecznym prawem zakonnym. Wydaje się przy tym, że wspomniany zapis był echem postanowień kapituły prowincji niemieckiej z roku 1654, która sankcjonowała ograniczoną władzę wikariusza generalnego w klasztorach cysterek, podtrzymując w to miejsce kompetencje „ojca bezpośredniego”⁸⁷. Ostatecznie swojej zgody na wprowadzenie

⁸⁴ F. Wołnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002 (=„Opolska Biblioteka Teologiczna” 52), s. 473. A. Sutowicz, *Kultura religijna mniszek śląskich w okresie średniowiecza*, Legnica 2016, s. 65 i n.

⁸⁵ „Ne vero citra Bonifacii Octavi Sac: Concilii Tridentini et novissimae reformationis nostrae aut verius Apostolicae, sub quovis praetextu Clausuram Scandalose egerdi praesumant, Reverensissimus Earundem Pater immediatus a Capitulo Provinciali ferio adhortatur ut deinceps autoritate magis rigorosa dictarum Virginem indolem, et bonam famam diligentius conservare, et easdam saepius visitare non gravetur.” BUWr, OR, sygn. Akc. 1994/51, [*Dziennik...*], *Positiones...*, s. 155.

⁸⁶ „[...] iuxta mentem Capituli Generalis et Sanctissimi et aliarum Provinciarum Consuetudinem [...]”. Tamże.

⁸⁷ Uwierzytelniony pieczęcią opata generalnego odpis tych konstytucji znajdował się w zasobach opactwa krzeszowskiego. W passusie poświęconym „ius paternitatae”

tęgo wyjątku udzielił Ślązakom opat generalny Klaudiusz Vaussin w piśmie z 2 marca 1668 r.⁸⁸. Uznając władzę opata patrona, przełożony ten uściślał jego prawa i obowiązki, wśród których wymieniał wizytowanie mniszek trzebnickich co trzy lata. Do najważniejszych przywilejów przełożonego lubiąskiego należało odąd delegowanie stałego kapelana białych mniszek, jednocześnie generał zakonu wyraźnie zakazywał mu powoływania prepozyta czy przeora przy klasztorze cysterek trzebnickich⁸⁹. Ustępstwa poczynione przez generała zmierzały najwyraźniej do uciszenia konfliktu pomiędzy lubiąskim przełożonym, Arnoldem Freiberger, a usiłującymi zachować możliwie dużą swobodę realizowania własnej wizji życia wspólnotowego mniszkami trzebnickimi. Dotarcie do wszystkich przyczyn tego zderzenia interesów wymaga osobnego studium. Tutaj warto zauważyć, że w tym czasie na skutek znaczących zaniedbań obowiązków Freiberger był już odwołany z urzędu wikariusza prowincji⁹⁰, ciążyła na nim opinia zwierzchnika ulegającego się wpływowi protestanckich elit księstwa brzeskiego⁹¹. Nie można zatem wykluczyć, że podejmując omawiane działania realizował nie tylko własne cele.

delegaci zgromadzeni na kapitule w Rottweil w Szwabii w dn. 21-30.08.1654 potwierdzili starodawne prawo ojców „bezpośrednich” wobec ich filii, sprowadzające się do przewodniczenia elekcjom przełożonych i wizytacji klasztorów. W odniesieniu do placówek żeńskich ograniczono wpływ wikariusza kapitulnego w ten sposób, że nie mógł on ingerować w częstotliwość wizytacji odprowadzanych przez „Patre immediato”. BUWr OR, sygn. Akc. 1994/60, *Statuta Congregationis Cisterciensis Ordinis per Superiorem germaniam Revisa et Correcta In Capitulo Nationali Rottveilae Celebrato Anno 1654*, k. 3v-4r.

⁸⁸ Sformułowanie zdań wskazuje, iż przełożony generalny przychylił się tym samym do niezwykłej woli opatów śląskich: „Ich wundere mich dass sich Eure Bich Vätter ungebräuchlicher titel in unserem Orden gebrauchen wollen.” *Źródła do dziejów...*, nr 12, s. 50.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ A. Gałar, *Sprawy opactw cysterskich...*, s. 491.

⁹¹ Opat krzeszowski, Bernard Rosa, w imieniu nieobecnego na kapitule w 1672 r. wikariusza prowincji donosił władzom generalnym o stałych konfliktach wewnętrznych wśród lubiąskich mnichów oraz niezgodnym z literą ustaw zakonnych mieszanemu się książąt brzeskich w funkcjonowanie opactwa. BUWr OR, sygn. IV F 207, *Collectio...*, Anno Domini 1672 Die 16 Maji et sequentibus haec statuta sunt in Capitulo Generali Cistercii celebrato, k. 361. W drukowanej wersji statutów tej kapitule, upomniany klasztor występuje jako „N.” *Capitulum generale Ordinis Cisterciensis apud Cistercium celebratum anno Domini M.DC.LXXII die XVI. maii, & sequentibus*, Lutetiae Parisiorum 1674, <https://books.google.pl/books?id=v6Tae34jrL8C&pg=PA1&hl>

Ewolucja prawa zakonnego wobec cysterek trzebnickich w ostatniej ćwierci XVII w.

Zwieńczeniem ważnego etapu reformy śląskich klasztorów cysterskich, w tym opactwa trzebnickiego, stały się statuty prowincjalne nadane 22 czerwca 1673 r. w Paryżu przez opata generalnego Jana Petit⁹². Na płaszczyźnie formacji mnichów i organizacji prowincji stanowiły one pewne podsumowanie rozwiązań bulli „In suprema” oraz zarządzeń dotychczasowych kapituł generalnych. Fragment poruszający kwestie miejsca opactwa żeńskiego w wikariacie śląskim i sposobu jego funkcjonowania został oparty, nieomal wiernie odwzorowany, na tekście statutów prowincji niemieckiej cystersów, promulgowanych w 1654 r. przez generała Klaudiusza Vaussin⁹³. Nowe konstytucje prowincjalne poddawały cysterki śląskie pod władzę wikariusza generalnego i „Patris immediati”, którzy odpowiadali za stan ich obserwacji zakonnej⁹⁴. Przełożony prowincji powinien był ponadto wyznaczyć mniszkom osobnego wizytatora, któremu ksieni miała przedstawiać do wglądu rachunki i księgi klasztorne⁹⁵. Innym urzędnikiem delegowanym przez opactwa męskie – choć nie wskazano wymogu jego przynależności do prowincji śląskiej – miał być stały, czyli tzw. zwyczajny spowiednik, „wykształcony w teologii moralnej i sprawach sumienia”, prowadzący

=pl&source=gs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false (dostęp: 31.08.2022), s. 35. Zob. też: H. G r ü e r, *Der Orden der Zisterzienser in Schlesien (1175-1810)*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau”, R. 1982, t. 23, s. 129 i n.

⁹² Tekst statutów został przepisany w kilku manuskryptach cysterskich, przechowywanych obecnie w BUWr OR: sygn. Akc 1994/34 (Krzeszów), sygn. IV F 197b, k. 31r-51v (Krzeszów), sygn. IV F 205, k. 1r-32r (inne), sygn. IV F 206, k. 1r-26r (inne), sygn. IV F 206a, k. 1r-24r (inne). Tutaj będę posługiwać się tekstem kopii ordynacji znajdującej się w AAWr, sygn. V 26d, *Statuta Ordinis Cisterciensis pro Provincia Silesia facta per Reverendissimum Dominum Joannem Petit Abbatem Cistercii totius praefati Ordinis Cisterciensis Caput et Superiorem Generalem ejusdemque Capituli generalis plenaria fungentem auctoritate. Anno Domini 1673 die 22 mensis Junii in Collegio Sancti Bernardi Parisiensis*, rkps, 34 karty nienumerowane.

⁹³ W wersji niemieckiej konstytucji kwestii klasztorów żeńskich poświęcono rozdział VIII, odpowiadający w śląskim dokumencie numerom punktów 251-271. BUWr OR, sygn. Akc. 1994/60, *Statuta Congregationis...*, k. 51v-59v.

⁹⁴ Opat „bezpośredni” miał wizytować wspólnotę żeńską każdego roku, wikariusz generalny natomiast co trzy lata. AAWr, sygn. V 26d, *Statuta...*, p. 260, k. [28r].

⁹⁵ Tamże, p. 265, k. [30r].

nienaganne życie zakonne, przy okazji dyskretny i roztropny⁹⁶. Mógł on otrzymać do pomocy socjusza. Obaj, podobnie jak spowiednik nadzwyczajny, wobec którego zezwalano w drodze wyjątku na pochodzenie spoza zakonu cysterskiego, sprawowali swoją posługę wyłącznie na podstawie licencji udzielonej przez prowincjała⁹⁷. Zgodnie z kierunkiem zmian nadanym przez Edmunda od Krzyża, spowiednicy mieli pełnić jednocześnie w konwencie żeńskim funkcję kapelanów i kierowników duchowych: dbali o cysterski wymiar liturgii, czuwali, zwłaszcza podczas ważniejszych wydarzeń w konwencie, nad ilością i jakością indywidualnych praktyk modlitewnych, decydowali o zezwoleniu na częstszą niż nakazana poza świątami i niedzielami Wielkiego Postu i Adwentu 15 razy w roku spowiedź i komunię świętą, udzielali pouczenia o sposobie prowadzenia modlitwy myślniej i medytacji oraz dopuszczali do użytku zakonnicy literaturę dewocyjną⁹⁸. Wszyscy szafarze sakramentów mogli liczyć na to, że wspólnota żeńska zabezpieczy im dostęp do potrzebnych ksiąg liturgicznych, natomiast zobowiązani byli zawsze do zachowania przepisów o klauzurze stosownie do wszystkich obowiązujących dekretów soborowych i zakonnych⁹⁹. Nie wolno im było spożywać przy stole mniszek, pisać do nich listów ani utrzymywać bliższej znajomości bez wiedzy swojego przełożonego. Powinni byli także unikać mieszania się w wewnętrzne konflikty między mniszkami lub wzniecania własnych sporów, zwłaszcza na skutek wzajemnych oskarżeń, niezgody czy braku oznak szacunku w kontakcie ze sobą¹⁰⁰. Prawodawcy uściślili także przepisy odnoszące się do architektury kościoła klasztornego, polecając wznieść odpowiednio wysoką i oddzieloną od dolnych naw emporę, by zapewnić zakonnicom przestrzeń modlitwy chórowej¹⁰¹. Konstytucje prowincjalne regulowały najważniejsze kwestie obserwacji zakonnej, takie jak ścisła klauzura czy wspólnotowy charakter majątku klasztornego, unikając jednak przy tym nakreślenia bardziej czytelnego po-

⁹⁶ „Confessarius, qui praeficitur monialibus debet esse religiosus nostri ordinis, qui imprimis in theologia morali ac casibus conscientiae sufficienter instruat, deinde integre inculcatae vitae ac nota discretionis et prudentiae existat.” Tamże, p. 266, k. [30r].

⁹⁷ Tamże, p. 267, k. [30r]-[30v].

⁹⁸ Tamże, p. 257-259, k. [28v].

⁹⁹ Tamże, p. 267, 268, k. [30v].

¹⁰⁰ Tamże, p. 270, 271, k. [31r].

¹⁰¹ Tamże, p. 258, k. [28v].

działu obowiązków urzędniczek. Twórcy statutów uznawali, zdaje się, prawo rady klasztornej do zarządu majątkiem, skoro przełożona otrzymała przywilej opuszczania klauzury w towarzystwie piwnicznej i jej pomocnicy¹⁰². Ksieni miała czuwać nad poziomem dyscypliny powierzonej sobie wspólnoty, dbając o spokój i harmonię relacji pomiędzy jej członkiniami¹⁰³. Na Śląsku, niezgodnie z zapisami soborowymi, o ten najwyższy urząd klasztorny mogła ubiegać się mniszka, która ukończyła 30. rok życia, o ile miała doświadczenie przynajmniej pięciu lat profesji¹⁰⁴. Kontynuując tradycję wyrażoną w konstytucjach w 1601 r., przełożoną obarczono obowiązkiem pełnego uczestniczenia w życiu wspólnotowym i animowania go¹⁰⁵. W passusie poświęconym naborowi do nowicjatu, gdzie pierwotnie domagano się zachowania równowagi pomiędzy kandydatkami różnych stanów, mniszki śląskie zostały ponownie postawione przed konfliktogennym problemem przyjmowania do klasztoru jednakowej liczby Polek i Niemek, jednocześnie sposób egzekwowania tego prawa powierzono opatowi lubiąskiemu sprawującemu urząd „Pater immediatus”¹⁰⁶. Te odmienności prawa zwią-

¹⁰² „Liceat tamen Abbatissae cum duabus Monialibus, et cellerariae cum una extra Clausuram ad officinas Monasterii exire ad procuranda negotia et alias rationabiles ob causas (clausa tamen exteriori janua, ne quis dum haec necessaria agunt, eo tempore intret) [...]”. Tamże, p. 254, k. [27v].

¹⁰³ W razie sporów mniszkom polecano odwoływać się do ksieni, zakazywano natomiast skarżenia przed spowiednikami czy osobami spoza konwentu. Tamże, p. 261, k. [29r].

¹⁰⁴ Pod tym względem istniała różnica w stosunku do konstytucji prowincji niemieckiej. Polegała ona na przestawieniu akcentu z przyzwolenia na wyjątek w sytuacji niemożności wyboru starszej mniszki na przyjęcie w zapisie ustaw śląskich zasady takiej procedury: „Eligenda autem in Abbatissam non sit minor triginta annis, si quadragenaria haberi non possit quoque ad minus quinque annos supra professionem in ordine benevixerit.” AAWr, sygn. V 26d, *Statuta...*, p. 263, k. [29v]. Por.: „Eligenda autem in Abbatissam non sit minor quadraginta annis [...]”. BUWr OR, sygn. Akc. 1994/60, *Statuta Congregationis...*, k. 56v.

¹⁰⁵ Ksieni musiała dzielić wspólnotowy stół ze swoimi podopiecznymi. Sprawie nadano duże znaczenie, skoro w razie niemożności spożywania posiłków razem z konwentem, przełożona powinna była dostosować ich porę. To ona dobierała profeskom zajęcia w czasie wolnym, pobudzając je do pracy ręcznej lub lektury duchowej. AAWr, sygn. V 26d, *Statuta...*, p. 258, 263, k. [28v], [29v].

¹⁰⁶ Prawodawcy powoływali się przy tym na ustawy z 1605 r., choć tam sprawa naboru do wspólnot żeńskich i profesowania leżała w gestii wikariusza prowincji i wizytatora: „Omnibus ergo Abbatissis, Prioriis et Conventibus in virtute Sanctae Obidientiae praecipimus, ut non modo puellas nobiles Polonas, sed etiam germanas numero tot, quot Polonae [...], et honestas, et idoneas, qui nullam sanguinis participant nobilita-

zane były, jak się wydaje, z utrzymującym się od przełomu wieków napięciem wokół zjawisk wewnętrznych w opactwie¹⁰⁷. Konstytucje podawały zalecenia oceny moralnej kandydatek do zakonu¹⁰⁸, ale nie wskazywały, kto konkretnie miał jej dokonywać. Być może zgadzano się w ten sposób na rozwiązania wskazane przez Edmunda od Krzyża, który zadanie to zlecał radzie klasztornej, domagając się, by nowicjuszki były przedstawiane męskim zwierzchnikom. Upowszechnienie w całej prowincji omówionych konstytucji składano na barki wikariusza generalnego, co z pewnością nastąpiło w ciągu kolejnego roku¹⁰⁹.

W sprawie reformy żeńskiej gałęzi zakonu cystersów wypowiedzieli się ponownie ojcowie zebrani w 1683 r. na kapitule generalnej w Citeaux zwołanej przez opata Jana Petit¹¹⁰. Zgromadzenie to podtrzymało wszystkie reformy Aleksandra VII, wśród ustaw znalazło się jednak także ważne odwołanie do kompetencji męskich przełożonych żeńskich wspólnot. Władze zakonne powierzyły opatom zwierzchnim, wikariuszom lub innym komisarzom („Patres Abbates, Vicarii aut alii Commissarii”) przyjmowanie profesji od nowicjuszek po odbyciu rocznego nowicjatu wraz z wpisem do odpowiedniej księgi¹¹¹. Ordynacje te zostały cysterkom trzebnickim przedstawione podczas uroczystej wizytacji odprawionej 30 kwietnia 1684 r. przez opatów wikariusza generalnego Bernarda Rosę z Krzeszowa¹¹² i Augustyna Neudeck z Ka-

tem admittant, si divina vocata gratia ad sanctam Dei famulatum petierint suscipi: non liceat quoque Abbatissis sub poena suspensionis ab administratione officii aliquam recipere ad habitum, sine scitu et consensu Patris immediati, seu Ordinarii Visitoris, sicut statutum est in Capitulo generali 1605 [...]”. Tamże, p. 252, k. [27 r]-[27v]. Por.: BUWr OR, sygn. Akc. 1994/60, *Statuta Congregationis...*, k. 52.

¹⁰⁷ Więcej na ten temat: A. S u t o w i c z, *Geneza i przebieg...*, s. 16 i n.

¹⁰⁸ „[...] ut verae pauperitatis amatrices, et totius vanitatis contemptrices tanquam mundo mortuae, soli Christo sponos suo placeant.” AAWr, sygn. V 26d, *Statuta...*, p. 262, k. [29v].

¹⁰⁹ Świadczą o tym wpisy na marginesie przywoływanego kodeksu, w których obok kolejnych punktów ustaw umieszczano daty poczynając od 25.02.1674 r. Tamże, *passim*.

¹¹⁰ Uczestniczył w niej opat krzeszowski Bernard Rosa, przedstawiając stan prowincji śląskiej. A. G a l a r, *Sprawy opactw cysterskich...*, s. 473, 491.

¹¹¹ *Capitulum Generale Ordinis Cisterciensis apud Cistercium celebratum Anno Domini M. DC. LXXXIII. Die XVII. & sequentibus usque ad XXX. Maij inclusive*, Lutetiae Parisiorum 1683, https://books.google.pl/books?id=4sxnAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 31.08.2022), *Definitio* 4, s. 58 i n.

¹¹² Bernard Rosa pełnił urząd opata krzeszowskiego w l. 1660-1696. Od 1673 r. wybrany wikariuszem generalnym w prowincji śląskiej. *Rosa Bernhard*, w: Biogra-

mieńca, występującego zapewne jako komisarz prowincji¹¹³. Wizytatorzy zapoznali zakonnice z licznymi zaprezentowanymi podczas zgromadzenia w Citeaux zaniedbaniami dyscypliny żeńskich klasztorów cysterskich, powtórzyli nakaz przyjęcia jednolitego habitu i obyczajów cysterskiego oraz wydali polecenie organizacji ścisłej klauzury¹¹⁴. Uroczyście konfirmowano również uchwały podjęte po przeprowadzeniu 24 czerwca 1681 r. nieznannej bliżej kontroli klasztoru. Wśród nich podawano detale organizacji liturgii i oficjum klasztornego w opactwie trzebnickim¹¹⁵ oraz sposoby uprawiania indywidualnej modlitwy¹¹⁶. Kilka zaleceń służyło uściśleniu kompetencji poszczególnych urzędniczek. Zgodnie z dotychczasowym ustawodawstwem i tradycją zakonną, ksieni miała dbać o jakość życia klasztornego z zachowaniem pełnej klauzury w taki sposób, by mniszki nie miały powodu skarżyć się na nią¹¹⁷. Surowo potępiano dotychczasowy uskuteczniany przez opata lubiąskiego proceder zezwalania przełożonej na podróżowanie do Polski¹¹⁸. Od opatki i przeoryszy zwierzchnicy zakonni oczekiwali animowania praktyki medytacji i domagali się utrzymania porządku i ciszy w klauzurze¹¹⁹. Wydaje się jednak, że powtórzony sprzed ćwierć wieku nakaz przyjmowania równej ilości niemieckich i polskich kandydatek¹²⁰ wraz z poleceniem nauczania języka niemieckiego i posługiwania się nim podczas klasztornych zgromadzeń¹²¹ pozostawał w rzeczywistej sprzeczności z postulowanym przez pra-

phia Cisterciensis (Cistercian Biography), http://www.zisterzienserlexikon.de/wiki/Rosa_Bernhard (dostęp: 31.08.2022).

¹¹³ *Źródła do dziejów...*, nr 15, s. 52. Edycja statutów: Tamże, nr 35, s. 91-104 na podstawie tekstu w: BUWr OR, sygn. IV F 218, *Einheimische Geschichte des Closter Trebnitz in Sachen des Heil. Ordens auß Verschiedenen Actis und zerstreuten Urkunden mit Fleiß zusammen getragen 1757*, k. 46-53. Zob.: Kopia statutów znajduje się również w AAWr, sygn. Vc3b, fascykuł bez tytułu.

¹¹⁴ *Źródła do dziejów...*, nr 35, s. 94. *Capitulum Generale [...] M. DC. LXXXIII*, p. 27-35, s. 25-27. Zarządzenia podane z podziałem na sesje XIII, XIV, XV, XXII i XXIII w: BUWr OR, sygn. IV F 207, *Collectio..., Acta Capituli Generalis apud Cistercium celebrati Anno Domini 1683 doe 17 Maji et seq.*, k. 396-408.

¹¹⁵ *Źródła do dziejów...*, nr 35, p. 1, 8, s. 97 i n.

¹¹⁶ Tamże, p. 12, 21, s. 99 i n.

¹¹⁷ Tamże, p. 4, 5, s. 98.

¹¹⁸ Tamże, p. 17, s. 99.

¹¹⁹ Tamże, p. 2, s. 97.

¹²⁰ Tamże, p. 14, s. 99.

¹²¹ Tamże, p. 9, s. 98.

wodawców dążeniem do zachowania harmonii relacji pomiędzy członkami wspólnoty. Dwuletnią formację probantek do zakonu powierzano mistrzyni nowicjatu¹²². Do tych punktów dodano jeszcze końcowe postanowienia wynikające z zauważonych uchybień dyscypliny zakonnej, do których przyjdzie odwołać się przy innej okazji, oraz potwierdzono zakonnicom trzebnickim obowiązywanie przedstawionych statutów na mocy decyzji generała zakonu, wskazując jego instancję w razie prób odwołania się od promulgowanego prawa¹²³. Omawiane konstytucje nie odnosiły się do zakresu władzy zwierzchników męskich cysterek ani organizacji prepozytury, a zatem wizytatorzy uznali zapewne te problemy za zamknięte.

Kolejne regulacje funkcjonowania klasztorów białych mniszek nie miały już większego znaczenia dla reformy ich poziomu życia wewnętrznego. W 1686 r. kapituła generalna w Citeaux zgodziła się na proponowaną przez Aleksandra VII formę administrowania majątkiem klasztornym zakonnic pod kontrolą wikariusza prowincji¹²⁴, co zapewne skłoniło cysterki trzebnickie do wystarania się o specjalny indult opata generalnego na opuszczanie klauzury dla odwiedzania swoich włości¹²⁵. Podczas kolejnego zjazdu opatów w 1699 r. obok drobnych spraw dyscyplinarnych¹²⁶, stanął również problem organizacji prowincji śląskiej. Zatwierdzono wówczas wybór opata Henryka Kahlerta z Henrykowa na wikariusza prowincji¹²⁷, delegaci śląscy wymusili także ostateczne zatwierdzenie kompetencji „Patris immediati” mniszek trzebnickich. Opat generalny, Mikołaj Lorcher, powołując się na autorytet kapituły generalnej, wystawił dla nich 28 maja 1699 roku pismo,

¹²² Tamże, p. 13, s. 99

¹²³ Tamże, s. 104.

¹²⁴ Na kapitule delegaci z prowincji śląskiej byli nieobecni, jednak zapis ordynacji tego zgromadzenia w kolekcji prawa cysterskiego pozwala przyjąć, że omawiane regulacje były im znane. BUWr OR, sygn. IV F 207, *Collectio... Generales sequuntur Definitiones Capituli Generalis MDCLXXVI* (sic!), k. 439. Od tego zapisu mniszki odwołały się skutecznie do władz generalnych, uzyskując w 1687 r. odwiedzania prawo

¹²⁵ Sprawę pisma opata generalnego rozważano podczas kapituły prowincjalnej 12.05.1687 r. BUWr, OR, sygn. Akc. 1994/51, [*Dziennik...*], s. 246.

¹²⁶ M.in. Potwierdzano zakaz prowadzenia prywatnej korespondencji przez mniszki. Tamże, *Acta Capituli Generalis Ordinis Cisterciensis celebrati Anno Domini 1699 die 18 Maji et seq.*, k. 491.

¹²⁷ Kahlert pełnił urząd opata henrykowskiego od 1681 r. Wikariuszem w prowincji śląskiej został w 1697 r. *Kahlert Heinrich*, w: *Biographia Cisterciensis* (Cistercian Biography), http://www.zisterzienserlexikon.de/wiki/Kahlert,_Heinrich (dostęp: 31.08.2022).

w którym określał w pięciu punktach zakres władzy opata lubiąskiego, roszczonego sobie prawo do sprawowania patronatu nad opactwem trzebnickim. Na podstawie podjętych przez władze generalne decyzji, przełożony ten miał dzielić z prowincjałem prawo do zarządzania zarówno sferą życia religijnego mniszek, jak i wglądu w administrację ich dóbr klasztornych, mógł przy tym suspendować buntujące się urzędniczki klasztorne. Generał powierzał mu również sposób egzekwowania prawa zakonnego i potwierdzał, że zgodnie z brewe Aleksandra VII wszelkie sprawy sporne mają być rozstrzygane nie przed sądami świeckimi, ale wyłącznie przez instytucje zakonne. Wreszcie Lorcher legalizował przywilej opata lubiąskiego do powoływania prokuratora i kanclerza opactwa trzebnickiego¹²⁸.

Wnioski

Dla opactwa św. Bartłomieja zakończył się trwający przez cały XVII wiek proces scalania wspólnoty cysterek z reformowanymi strukturami zakonu. Miał on charakter dynamicznej ewolucji, dokonującej się w warunkach podnoszenia się znaczenia kapituły generalnej i aktywności wybitniejszych zwierzchników generalnych, a jednocześnie dokonywał pod wpływem licznych czynników zewnętrznych, zwłaszcza europejskich głów koronowanych i Stolicy Apostolskiej. Spodziewano się przy tym przejawów oporu wewnętrznego w zakonie, dlatego reforma realizowana była etapami, z rozeznaniem sytuacji poszczególnych wspólnot, lecz konsekwentnie. Wśród najważniejszych narzędzi odnowy udało się zakonowi uzyskać bezwzględny nakaz egzekwowania jego autonomii wraz z prawem korzystania przez białych mnichów i mniszki z posługi sakramentalnej wyłącznie kapłanów cysterskich. Wszędzie wprowadzono stosowanie ujednoliconego habitu i obyczaju liturgicznego, pielęgnowano cysterską formację zakonną, szczególnie w ramach obowiązkowego nowicjatu, oraz przyjęto zasadę wspólnotowego zarządu majątkiem klasztornym. Obok tych instrumentów w konwentach żeńskich wdrożono dodatkowe środki przywracające pełną obserwancję zakonną. Należał do nich w pierwszej kolejności wskazany przez sobór i podtrzymany z całą determinacją przez prawodawców cysterskich nakaz przestrzegania klauzury, zarówno czynnej, jak i biernej, oraz poddanie mniszki ściślejszej niż

¹²⁸ *Źródła do dziejów...*, nr 16, s. 54.

dotąd kontroli władz zakonnych. Przełożeni męscy mogli uczestniczyć w procesie naboru do klasztorów, posiadali prawo kontroli urzędników klasztornych i zarządu dobrami wspólnoty. Mniszki natomiast zobowiązane były uczestniczyć w życiu zakonu poprzez wpłacanie składek na kapitułę generalną.

Ocena stopnia zaangażowania śląskich opatów w dzieło reformy centralnej zakonu domaga się jeszcze analizy źródłowej, na tym etapie można przyjąć wniosek, że *in gremio* nie należeli oni do stronników bardziej radykalnych rozwiązań w kwestiach organizacji klasztorów i podniesienia ich dyscypliny wewnętrznej. Uwagę badacza zwraca szczególnie postawa opatów lubiąskich, zdecydowanych bronić swojej pozycji i praw patronackich w opozycji do władz prowincji czeskiej. W tym sensie reprezentowali oni oblicze umiarkowane konserwatywne, podporządkowując się decyzjom władz generalnych, dbali jednak o zachowanie satysfakcjonujących relacji z elitami władzy na Śląsku, dążąc do powołania własnych struktur prowincjalnych. Uhonorowany w 1651 r. tytułem wikariusza generalnego opat lubiąski Arnold Freiburger, wyposażony został w odpowiednie kompetencje do korygowania dyscypliny zakonnej opactwa trzebnickiego i wydawania poleceń zgodnych z duchem i literą prawodawstwa cysterskiego. Jako przedstawiciel władz generalnych, przełożony klasztoru w Lubiążu pełnił jednocześnie funkcję patrona wspólnoty, tzw. „Pater immediatus”. W takim układzie zakres jego kompetencji nie budził zastrzeżeń żadnej ze stron. Dopiero, gdy wraz z utratą przez Freiburgetera urzędu prowincjalnego nastąpiło zachwianie przyjętego porządku, ośrodek w Lubiążu rozpoczął starania o zachowanie niezależnych od władz prowincji praw do zwierzchnictwa wobec cysterek trzebnickich. Opierając się na praktykach klasztorów niemieckich odwoływał się jednocześnie do najdawniejszych tradycji pielęgnowanych w zakonie na Śląsku. Warto przy tym zauważyć, że nowożytnie prawodawstwo Edmunda od Krzyża i ustawy przyjęte kolejne kapituły generalne nie odnosiły się wprost do kwestii ograniczenia zakresu władzy „ojców bezpośrednich” jako sprawdzonego od czasu średniowiecza narzędzia służącego zakonowi do utrzymywania stałych więzi filialnych pomiędzy klasztorami, co mogło i stało się przyczyną odmiennej interpretacji litery prawa. Cysterki trzebnickie od XIII w. uznawały stałą opiekę lubiąskiego „Patris immediati”, troszcząc się jednocześnie o uznanie ich znaczenia i pewnej swobody w ramach zakonu, szczególnie jeśli szło o niepo-

dzielny autorytet ksieni wobec jej podwładnych. Sprawdzony podział zadań pomiędzy urzędniczki klasztorne, zależny całkowicie od decyzji i woli przełożonej, podtrzymywał w przeszłości autokratyczny charakter jej urzędu. Ponadto klasztor trzebnicki cieszył się szeregiem przywilejów udzielanych przez władze świeckie, w tym cesarza, które pozwalały na pewną swobodę funkcjonowania w lokalnym środowisku i obrót majątkiem. O ile jednak zmiany wymuszane przez nowożytne prawodawstwo zakonne w imię podniesienia dyscypliny zmierzały do objęcia opatki i jej senierek kontrolą władz generalnych reprezentowanych przez prowincjała, o tyle sam opat lubiąski zdawał się rozumieć swoją rolę jako stałe zwierzchnictwo nad wspólnotą trzebnicką wzmocnione nowymi licencjami generała. W ramach tak pojętych zadań Freiburger przeprowadził w klasztorze białych mniszek szereg zmian zgodnych z oczekiwanym przez władze zakonu kierunkiem, jak nałożenie obowiązku ścisłej klauzury, korzystania z posługi cysterskich szafarzy sakramentów czy egzekucję prawa do depozytu klasztornego. Jednocześnie w jego działalności ujawniły się wpływy nie pochodzące od czynników zakonnych, skutkujące nakładaniem obowiązku naboru kandydatek spośród Niemek i używania języka niemieckiego w klauzurze trzebnickiej. Dążąc do utrwalenia swojej dominacji przełożony lubiąski uzyskał od generała przywilej używania tytułu „Pater immediatis”, nie udało mu się natomiast doprowadzić do oficjalnego powołania przy klasztorze cysterek prepozytury męskiej.

Zaakceptowane przez opata generalnego i promulgowane w 1673 r. konstytucje prowincjalne ostatecznie sankcjonowały władzę wikariusza generalnego i opata „bezpośredniego” wobec opactwa trzebnickiego. W ramach tego ustawodawstwa skierowanego do cysterek potwierdzono wobec nich wszystkie zalecenia dyscyplinarne wprowadzone przez nowożytne kapituły cysterskie, uregulowano formy posługi sakramentalnej i kierownictwa duchowego mniszek zgodne z wolą męskich przełożonych oraz poddano rewizji kompetencje klasztornych urzędniczek. Jednocześnie w ordynacjach prowincjalnych znalazły się zapisy wzorowane na rozwiązaniach prowincji niemieckiej, które zmierzały do utrzymania kultury tego kręgu językowego wśród mniszek. Ustawy miejscami noszą też ślady wybitnie lokalnej interpretacji, jak choćby niezgodne z literą soboru trydenckiego obniżenie wieku kandydatki na ksienię. Pogłębione wnioski dotyczące podłoża tego zjawiska można postawić dopiero po dotarciu do większej ilości danych na temat re-

formy prowincji niemieckiej cystersów. Wiadomo, że tamtejsi opaci zaaprobowali bullę „In suprema” nie bez zastrzeżeń, wprowadzając w kilku punktach własne regulacje¹²⁹. Zatem partykularne podejście do reformy trydenckiej nie było zjawiskiem odosobnionym w zakonie cysterskim, borykającym się przez cały niemal XVII w. z konfliktem wewnętrznym wokół stopnia radykalizmu reformy trydenckiej. Warto przy tym podkreślić, że wdrożenie lokalnych zmian w prawie zakonnym przez śląskie władze prowincjalne dokonywało się z aprobatą instytucji centralnych, choć zazwyczaj reprezentowanych tylko przez opata generalnego. Był to zapewne efekt wtórnego kryzysu w zakonie wywołanego spadkiem autorytetu kapituły generalnej aż do zaniechania po 1667 r. praktyki organizowania jej regularnych zgromadzeń¹³⁰. Z drugiej strony warto zauważyć szczegółowe potraktowanie organizacji cysterek śląskich w konstytucjach prowincjalnych. W zestawieniu z warunkami funkcjonowania żeńskich klasztorów na terenie Rzeczypospolitej, gdzie przeprowadzono w okresie potrydenckim raczej zawężoną wersję reformy, dodatkowo wyrażanej wyłącznie jako indywidualne zalecenia dla wspólnot przy okazji ich wizytacji¹³¹, mniszki trzebnickie otrzymały stałe umocowanie i konkretny projekt rozwoju w strukturach zakonu.

¹²⁹ K. Wittstadt, *Zisterzienserklöster in katholischen Gebieten nach der Reformation*, [w:] *Weltverachtung und Dynamik*, red. H. Schwillus, A. Hölscher, Berlin 2000 (= „Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser” 10), s. 166.

¹³⁰ A. Galar, *W europejskiej wspólnocie...*, s. 491.

¹³¹ M. Borkowska OSB, *Zakony żeńskie...*, s. 201.

BIBLIOGRAFIA

- Bach A., *Geschichte und Beschreibung des Klosters Trebnitz*, opr. A. Kastner, Neisse 1859 (= „Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau”, t. 2).
- Beiträge zur Geschichte des Bisthums Breslau von 1500 bis 1655*, opr. A. Kastner, Nysa 1858 (= „Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau”, t. 1)
- Bogdan F., *Ze studiów nad egzempcją średniowiecznych zakonów w Polsce. Egzempcja polskich cystersów*, „Roczniki Humanistyczne”, R. -1959, t. 8, nr 2.
- Borkowska M. OSB, *Ewolucja ideałów cystersów polskich*, „Nasza Przyszłość”, R. 1993, t. 79.
- Borkowska M. OSB, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010.
- Chomiak S., *Diecezja wrocławska w czasach rządów biskupa Sebastiana Rostocka*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, R. 2001, t. 56, nr 4.
- Galar A., *W europejskiej wspólnocie cysterskiej. Udział cystersów z historycznych ziem polskich w Kapitułach Generalnych w Citeaux (XII-XVIII w.)*, Kraków 2014 (= „Cistercium Mater Nostra” 2).
- Galar A., *Sprawy opactw cysterskich w Rzeczypospolitej i na Śląsku*, [w:] *Dzieje i kultura cystersów w Polsce*, t. 2, red. M. Starzyński, D. Tabor CR, Kraków 2018 (= „Cistercium Mater Nostra. Studia et documenta” 5).
- Grüger H., *Der Orden der Zisterzienser in Schlesien (1175-1810)*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau”, R. 1982, t. 23.
- Harasimowicz J., *Rola klasztorów cysterskich w kształtowaniu się tożsamości kulturowej Śląska w dobie nowożytnej*, [w:] *Krzeszów uświęcony łaską*, red. H. Dziurla, K. Bobowski, Wrocław 1997.
- Jajdzewski K. K., *Lubiąć. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163-1642)*, Wrocław 1992.
- Knauer P., *Klosterleben und Klosterreform der Schlesischen Zisterzienser in der Zeit der Reformation und Gegenreformation*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte”, R. 1939, t. 4.
- Sutowicz A., *Geneza i przebieg przemian społeczno-religijnych w klasztorze trzebnickim w l. 1536-1639*, „Nasza Przyszłość”, R. 2021, nr 135.
- Sutowicz A., *Kultura religijna mniszek śląskich w okresie średniowiecza*, Legnica 2016.
- Wittstadt K., *Zisterzienserklöster in katholischen Gebieten nach der Reformation*, [w:] *Weltverachtung und Dynamik*, red. H. Schwillus, A. Hölschher, Berlin 2000 (= „Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser” 10).
- Wolnik F., *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002 (= „Opolska Biblioteka Teologiczna” 52).
- Wyrwa A. M., *Organizacja wewnętrzna w klasztorach cysterek polskiej prowincji cystersów w świetle statutów Edmunda od Krzyża z 1580 r.*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. A. M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek, Poznań 2004.

Zdichynec J., *Quia sic fert consuetudo? Die Klauzur in den Zisterzierenklöstern der Frühen Neuzeit: Vorschriften, Wahrnehmung und Praxis*, [w:] *Between Revival and Uncertainty. Monastic and Secular Female Communities in Central Europe in the Long Eighteenth Century*, red. Veronika Čapska et al., Opava 2012.

ANNA SUTOWICZ – dr, historyk, absolwentka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, doktor nauk humanistycznych, członek Towarzystwa Studiów Interdyscyplinarnych przy Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu. Zainteresowania badawcze: kultura zakonów żeńskich na Śląsku w okresie średniowiecza i nowożytnym.